

УДК 316.6/.36+304
DOI:

Скнар Оксана Миколаївна,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник лабораторії
психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-7883-680X
sknar_o@ukr.net

ВЗАЄМОДІЯ В СІМ'Ї ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Представлено окремі результати емпіричного дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Сім'я розглядається як соціальна система стійких взаємодій її членів, зокрема батьків і дітей, функціонування якої спроможне впливати на розвиток громадянської компетентності дитини. Тож з огляду на це й беручи до уваги специфіку взаємодій між членами родини, середовище сімейної взаємодії запропоновано розглянути у двох вимірах: по-перше, як таке, що сприяє/перешкоджає розвитку громадянської компетентності дитини; по-друге – як таке, що має свої особливі ресурси впливу на особистість громадянина, що зростає. Представлено логіку конструювання методичного інструментарію для вивчення аспектів взаємодії в сім'ї, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини. Ця логіка передбачає кілька послідовних етапів: 1) виокремлення психологічних показників дослідження; 2) їх операціоналізацію за допомогою шкал; 3) конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали. Уперше сконструйовано авторський опитувальник для дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що визначають розвиток громадянської компетентності дитини. На етапі обробки отриманих емпіричних даних застосовувалися методи математичної статистики, зокрема факторний аналіз. Емпіричним шляхом виокремлено чинники, які визначають розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає в сім'ї, а саме ставлення до суб'єктності дитини (відмова від суб'єктності або її підтримка); визнання спільного і спільності; а також інструменти встановлення психологічних кордонів; межі відповідальності батьків і дітей. Визначено моделі взаємодії в сімейному середовищі, що сприяють розвитку громадянської компетентності дитини: «авторитетна», «орієнтована на інтеграцію і залучення», «орієнтована на партнерство»; і ті, що є несприятливими: «авторитарно-директивна», «орієнтована на потреби батьків», або нейтральними (така модель, наприклад «підключальна», може бути як сприятливою, так і несприятливою – залежно від міри її застосування) – та описано характеристики кожної з виокремлених моделей.

Ключові слова: сімейна взаємодія; громадянська компетентність; взаємодія батьків і дітей; інструментарій дослідження; показники оцінювання; шкали; емпіричне дослідження.

INTERACTION IN THE FAMILY AS A FACTOR OF YOUTH CIVIC COMPETENCE DEVELOPMENT: RESULTS OF EMPIRICAL RESEARCH

Oksana M. Sknar,

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher,

Senior Research Associate of the Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-7883-680X

sknar_o@ukr.net

Particular results of an empirical study of interaction in the family as a factor for the youth civic competence development are presented. The family is seen as a social system of sustainable interactions of its members, including parents and children, and the functioning of such a system can influence the development of civic competence of the child. Due to this and taking into account the specifics of family members interactions, the environment of family interaction is proposed to be considered in two dimensions: (1) the one that promotes/ hinders the child's civic competence development; (2) and the one that has its own special influence resources for growing citizen's personality. It is presented the logic of methodological tools constructing to study the aspects of family interaction, which determine the development of a child's civic competence. This logic involves several successive stages: 1) finding psychological indicators of the study; 2) indicators' operationalization by scales usage; 3) constructing judgments (empirical indicators) that comprehensively reveal the content of each scale. For the first time, an author's questionnaire is designed to study the features of family interaction between parents and children, which determine the child's civic competence development. At the stage of the obtained empirical data processing, methods of mathematical statistics, in particular factor analysis, were used. By empirical means there were found the factors that determine the development of civic competence of the individual growing up in the family, namely the attitude towards child's subjectivity (rejection of subjectivity or its support); recognition of «common» and «commonality»; tools for establishing psychological boundaries; limits of responsibility of parents and children. Models of family interaction that promote the child's civic competence development are identified: «authoritative», «focused on integration and involvement», «focused on the partnership»; and those that are unfavorable: «authoritarian-directive», «parental needs-oriented», or neutral (e.g., a «caring» model can be both favorable and unfavorable – depending on the extent of its applying); and it is described the characteristics of each outlined model.

Keywords: family interaction; civic competence; interaction of parents and children; research tools; evaluation indicators; scales; empirical research.

Постановка проблеми. Невпинний процес суспільно-політичних трансформацій в Україні актуалізує проблематику громадянської компетентності молоді як найбільш прогресивної частини суспільства, від якої великою мірою залежить майбутнє країни. Актуальність дослідження особливостей впливу взаємодії в сім'ї на подальший розвиток громадянської компетентності молоді пов'язана з розумінням ролі сім'ї як такої, що зумовлює не тільки розвиток дитини, а й, урешті-решт, усього суспільства, оскільки воно складається із сімей, у яких зростають громадяни. А взаємодія дитини з батьками є першим досвідом стосунків з навколишнім світом, що надалі визначає особливості поведінки людини в громаді, суспільстві, державі. Отже, значущість дослідження пояснюється актуальним запитом суспільства на поглиблення наукових уявлень про соціально-психологічні чинники розвитку громадянської компетентності та необхідністю віднайдення ресурсів й окреслення розвивального потенціалу середовища сімейної взаємодії як сприятливого для розвитку громадянської компетентності молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На переконання Дж. Равена (2002), вирішальними для реалізації *компетентної поведінки* людини є схильність її до рефлексії таких понять, як відповідальність, участь, демократія, делегування повноважень тощо (*когнітивний аспект*); та прагнення, готовність утілювати результати такого аналізу в різних формах поведінки громадянина (*поведінковий аспект*) (с. 22). Ми пропонуємо спиратися на визначення компетентного громадянина Ф. Одіже, який акцентує увагу на складових, що забезпечують відповідну його поведінку: «компетентний громадянин є вільною і автономною особистістю, яка знає свої права та обов'язки в суспільстві, здатна сформувати владу, що встановлює правила життя в громаді (закон), і здійснювати контроль над нею» (Позняк, 2013, с. 24).

Ми виходимо з того, що громадянська компетентність є, по суті, інтегративною, оскільки базується на оволодінні ключовими життєвими компетентностями, а тому завдання створення умов для її становлення не вирішується лише засобами громадянської освіти. Значну роль у цьому процесі відіграє сім'я, адже середовище сімейної взаємодії є «навчальним простором» для набуття, опанування різних компетентностей соціальної взаємодії (детальніше див. у попередніх публікаціях, Скар, 2019). Саме особливості стосунків у батьківсько-дитячій підсистемі визначають формування в особистості й засвоєння нею не тільки системи життєвих цінностей, а й громадянських чеснот, набуття досвіду дотримання правил і законів, виконання зобов'язань і норм, досвіду підпорядкування й автономності, відповідальності і свободи тощо.

Отже, сім'ю розглядаємо як соціальну систему стійких взаємодій її членів, функціонування якої здатне впливати на розвиток громадянської компетентності дитини. Тож з огляду на це і беручи до уваги специфіку взаємодій між членами родини, середовище сімейної взаємодії можна охарактеризувати як таке, що, по-перше, сприяє/перешкоджає розвитку громадянської компетентності дитини; по-друге, як таке, що має свої особливі ресурси впливу на особистість майбутнього громадянина.

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Цілком очевидно, що сьогодні в Україні не вистачає прикладних досліджень, які давали б виважені й обґрунтовані емпіричні дані щодо ресурсів (чи перепон) середовища сімейної взаємодії як сприятливого (або, навпаки, несприятливого) для розвитку громадянської компетентності дитини, хоч запит на такі дослідження є нагальним і не викликає сумнівів.

Мета статті – представити результати емпіричного дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Завдання нашого емпіричного дослідження полягало у визначенні чинників та соціально-психологічних ресурсів середовища сімейної взаємодії, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини. Логіка конструювання методичного інструментарію для вивчення тих аспектів взаємодії в сім'ї, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, передбачає кілька послідовних етапів: 1) виокремлення психологічних показників дослідження; 2) їх операціоналізацію за допомогою шкал; 3) конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали (Скар, 2020а).

Як показники для оцінювання середовища сімейної взаємодії ми виокремили та обґрунтували такі: зовнішні і внутрішні межі; ієрархія; гнучкість норм і правил; згуртованість (Скар, 2020а). Ці показники було відтак операціоналізовано за допомогою шкал: право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень (контроль); право на автономність; право на власність; право відмовляти та готовність приймати «ні» інших; наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість-жорсткість правил і норм; послідовність-непослідовність у взаємодії; «здорова»-«обернена» ієрархія; авторитетність влади батьків; згуртованість-роз'єднаність; співпричетність до спільноти.

Сконструйований нами авторський опитувальник для дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, містить 55 тверджень. Як певний аналог виокремленої нами шкали «авторитетність

влади батьків» ми також використали шкалу І. Марковської (2007) «авторитетність батьків» (з її опитувальника «ВРР»). Тож загалом до анкети увійшло 60 тверджень. Процедура проведення було відтак стандартизовано, інструкцію та бланк – уніфіковано. Респондентам пропонувалось оцінити кожне судження за 5-бальною шкалою.

В емпіричному дослідженні взяли участь 176 осіб – студенти вишів педагогічного профілю (вік – 17–30 років, гуманітарії).

Для обробки первинних емпіричних даних загалом можна застосовувати два способи:

1) обчислення сумарного бала за кожною шкалою за допомогою *ключа*, що дає змогу оцінити ступінь сприятливості-несприятливості середовища сімейної взаємодії за кожною із шкал;

2) факторний аналіз.

За результатами факторного аналізу, який дав змогу провести більш глибокий аналіз отриманих емпіричних даних, було виокремлено чинники, що визначають розвиток (сприяють або перешкоджають йому) громадянської компетентності особистості, яка зростає в сім'ї. У результаті виділено 5 значущих факторів, які пояснюють 50,2 % внеску в загальну дисперсію ознак. Факторний аналіз здійснювався методом головних компонент з подальшим обертанням факторного простору Varimax.

За змістом шкал, які утворили *перший фактор* (19,3 % сумарної дисперсії), ми інтерпретували його як «*Ставлення до суб'єктності дитини*». Інакше кажучи, ідеться про заперечення або підтримку батьками суб'єктності дитини. До цього фактору увійшло 25 суджень.

Наводимо окремі з них (у дужках подаються їхні факторні навантаження):

Суб'єктність дитини не визнається: «Коли я пробувала(-в) відстоювати свою самостійність, батьки «позбавляли» мене своєї фінансової підтримки і дружби» (0,757), «У сім'ї я стикалася з тим, що мама/батько наполягали, що вчиняти, діяти потрібно тільки так, як вона/він говорить, іншого шляху немає і бути не може» (0,608), «Коли в дитинстві я робила(-в) щось по-своєму, а не так, як хотіли батьки, то відчувала(-в), що вони емоційно усувалися, ставали «холодними» і віддаленими у спілкуванні» (0,566) тощо; «У сім'ї будь-яка незгода чи то висловлювання іншої думки сприймалися батьками як непокора і різко придушувалися (або каралися, висміювалися, ігнорувалися, засуджувалися тощо)» (0,698), «Батько/мати зазвичай не рахувалися з моєю думкою, адже вони, дорослі, мають більше досвіду і краще знають, як правильно» (0,659), «Батьки вважали, що ми маємо поділяти одні цінності, а наші думки, точка зору мають збігатися, – адже ми одна сім'я» (0,444) тощо; «Батьки вважали, що дітям не потрібен свій власний простір або особисті речі, усі можуть користуватися тим, що потрібно» (0,755), «Батьки зазвичай без попередження входили в мою кімнату або/та самі наводили порядок на моєму столі, ліжку, у рюкзаку, кімнаті на свій розсуд» (0,563) тощо; «Батьки поводитися так, що їм видніше, вони краще знають, що краще для їхньої дитини (що підходить, а що – ні; з ким дружити, а з ким не спілкуватися; чим захоплюватися; яку секцію відвідувати тощо)» (0,537) та ін.

Суб'єктність дитини підтримується: «Батьки з повагою ставилися до моїх висловлювань, думок, навіть тоді, коли вони відрізнялися від того, як вважають вони» (-0,686), «Приймаючи рішення, які стосувалися мене, батьки цікавилися моєю думкою і, як правило, враховували її» (-0,593), «У дитинстві на моїй території (у своїй кімнаті / на моєму столі і т. ін.) я мала(-в) більше прав і можливостей встановлювати свої правила» (-0,577), «Батьки ставилися до мене як до цілком самостійної людини» (-0,408), «Можу сказати, що мама/тато для мене – авторитетна людина» (-0,554), «Я завжди враховую точку зору батька або/та мами» (-0,519) тощо.

У цьому факторі відбилося два типи ставлення батьків до дітей (об'єктне або суб'єктне) і, відповідно, представлено моделі взаємодії, притаманні кожному з них (і розкривають їхнє змістове наповнення).

На основі аналізу отриманих даних виявлено такі особливості *об'єктного типу ставлення* до дитини в сімейній взаємодії. Це насамперед відмова дитині в самостійності,

окремішності, автономності. Ідеться, зокрема, про відмову їй у самостійності дій, вчинків; у праві на інакшість думки, її відмінність, незалежність; у власному просторі і приватності; у праві дитини брати участь у прийнятті рішень. Серед характеристик сімейної взаємодії такого типу – жорсткість норм і правил взаємодії, надмірне нормування в стосунках, непослідовність, зловживання владою, заохочування суперництва (на протигагу співпраці та об'єднанню зусиль). При цьому використовуються такі засоби впливу, як 1) маніпуляції, які виявляються в емоційному дистанціюванні, експлуатації складних для переживання емоцій (сорому, провини), залякуванні тощо, та 2) директиви. Загалом таку модель взаємодії в сім'ї ми означили як *«авторитарно-директивну»*, оскільки вона не припускає партнерські взаємини, повагу і довіру в стосунках, та визначили її як несприятливу для розвитку громадянської компетентності дитини.

Натомість у разі *суб'єктного типу ставлення* до дитини у взаємодії виявляється повага до психологічних меж дитини. Таке ставлення передбачає поважне ставлення до висловлювань дитини та підтримку її права на власну думку й права на інакшість і незалежність міркувань; залучення дітей до участі в прийнятті рішень, що сприяє визнанню права на контроль; визнання батьками права дитини на власні територіальні межі і можливості підтримувати там свої правила; сприяння автономності дитини. За такого підходу влада батьків стає для дітей авторитетною. Тобто вона визнається дітьми як прийнятна і «правильна», «справедлива», що свідчить загалом про силу конструктивного впливу батьків та сприяє утворенню позитивного ставлення до влади як такої. Засоби впливу при цьому – підтримка, заохочення, домовленості. Таку модель взаємодії ми назвали *«авторитетною»*, тобто такою, що ґрунтується на взаємній повазі, визнанні цінності і довірі в стосунках, встановленні й підтриманні психологічних меж і поважному ставленні до них. Ми визначили, що така модель взаємодії в сімейному середовищі є сприятливою для розвитку громадянської компетентності дитини.

Другий фактор (11,8 % дисперсії) ми проінтерпретували як *«Цінність спільного і спільності»*. До нього увійшло 18 суджень. Серед них:

«Мати/батько для мене є еталоном і прикладом в усьому» (0,629), «З дитинства я разом із батьками долучався до справ, корисних не тільки для нашої родини, а й для громади, як-от: прибирання території біля будинку, здавання макулатури, прибирання парку разом із сусідами, сортування сміття тощо» (0,583), «Батьки звертали мою увагу на позитивні результати, що отримує кожен член громади в разі долучення всіх до спільної справи» (0,572), «Я пам'ятаю, як тепло і затишно мені було на сімейних святах, як батьки з любов'ю їх готували, як ми разом проводили час, щось робили, займалися творчістю і як я раділа(-в) почуттю належності, причетності до сім'ї» (0,535), «Батьки докладно пояснювали, якими будуть для мене наслідки тієї чи іншої поведінки, чого мені буде «коштувати» кожен варіант вибору. І дотримувалися цього» (0,528), «У нашій сім'ї поважалася думка кожного, враховувалися різні думки під час обговорення питань, але кінцеві рішення приймалися батьками з поясненням дитині причин, чому саме таке рішення» (0,527), «Батьки з повагою, теплом і доброзичливістю ставилися не тільки до нас, дітей, а й до родичів, літніх людей, тваринок та пояснювали, чому важливо допомагати мамі чи бабусі, чи піклуватися про тварин» (0,540), «Батьки активно залучали мене до справ сім'ї, до обговорення важливих питань, заохочували приймати посильні рішення та виконувати їх» (0,515), «У дитинстві я бачила(-в), що батьки можуть поступитися власними бажаннями, намірами на користь спільним інтересам, які будуть благом для всієї сім'ї, громади чи іншої спільноти» (0,415); «З дитинства я засвоїла(-в), що, окрім моїх бажань (потреб, свобод і т. ін.), є ще й бажання інших людей, що іноді варто поступитися, щоб об'єднатися задля наближення до такого рішення, яке буде благом для всієї сім'ї» (0,443), «У нашій сім'ї було заведено, що в нас усе майно спільне і воно належить родині, а не комусь особисто» (0,409), «Батьки вчили мене ділитися і поступатися «своїм», приміром віддавати свої іграшки іншим дітям (братам/сестрам або меншим дітям, дівчаткам і т. ін.)» (0,438) та ін.

Цей фактор відображає *досвід залучення до справ громади та переживання співпричетності і єднання*.

Аналіз висловлювань, що утворюють зміст фактору, свідчить про важливість таких моментів:

По-перше, про важливість наявності позитивного прикладу батьків. Про який приклад ідеться? Насамперед 1) про приклад батьківських дій і вчинків, які є для дітей привабливими і значущими, що викликає прагнення, бажання їх наслідувати. Діти засвоюють отриманий досвід, запам'ятовують, опановують його, «вбирають» у себе – і він стає частиною їхнього ества, їхнього повсякденного життя; 2) про приклад поважного і доброзичливого ставлення до інших, яке засвоюється дітьми, а потім відтворюється у взаємодії в соціумі; 3) про приклад можливості обмеження власних бажань на користь спільних інтересів чи суспільного блага.

Зазначимо, що в цьому випадку йдеться не про жертвність і нехтування своїми інтересами, потребами, свободами тощо, не про те, що колективне і суспільне є більш значущим і вагомим порівняно з особистим, а про здатність робити усвідомлений вибір, інколи навіть ціною певного самообмеження, на користь спільного блага. Слід зауважити, що виявилася також готовність поступатися «своїм майном» на користь спільної власності, що свідчить про несформованість психологічних меж у цьому контексті, про неусвідомлення, неприсвоєння права на «своє», що й не дивно з огляду на наше пострадянське минуле і культуру колективізму, історію України з розкуркуленням. Імовірно, це дається взнаки ще й до сьогодні.

По-друге, важливо згадати наявність спільних справ. Ідеться про досвід спільного долучення до справ, корисних для громади; залучення до справ сім'ї, а також до обговорення і прийняття рішень.

По-третьє, велике значення має увиразнення переваг єднання та об'єднання зусиль. Розуміння переваг єднання сприяє формуванню готовності добровільно об'єднуватися з іншими людьми заради спільної мети (так звані духовні межі). Тут, на нашу думку, важливим є вміння бути з іншими (об'єднуватись, переживати єднання, співпрацювати) і при цьому «не втрачати» себе у відносинах, а також не брати на себе відповідальність за інших людей (що є однією з ознак добре сформованих психологічних меж – гнучких і в міру проникних, щоб підтримувати емоційну зв'язаність та емпатійність, і водночас у міру міцних і надійних, щоб забезпечувати захищеність та відчуття безпеки).

По-четверте, надзвичайно важливим є переживання в сімейній взаємодії позитивно забарвленого досвіду належності, причетності та емоційної зв'язаності. Що ж до характеристик взаємодії між батьками і дитиною, то вона пряма, прозора, зрозуміла, послідовна, ґрунтується на взаємній повазі і довірі, побудована на партнерських засадах і водночас із дотриманням здорової ієрархії в стосунках. Правила – гнучкі, засоби впливу – емоційна та вербальна підтримка, заохочення, домовленості, власний приклад.

Таку модель взаємодії в сім'ї можна назвати «орієнтованою на інтеграцію», що передбачає навчання через залучення і приклад батьків, підтримувальне середовище, емоційно виражену співучасть, теплу співпричетність, досвід єднання. Отож можемо зробити висновок, що такий тип взаємодії в сімейному середовищі є сприятливим для розвитку громадянської компетентності дитини.

Наступний, *третій*, фактор (внесок у сумарну дисперсію – 8,7 %) ми означили як «Інструменти встановлення психологічних меж».

Його презентовано такими висловлюваннями:

«Я могла (міг) сказати батькам «ні» без почуття провини або страху втратити прихильність близьких і знати, що до мене прислухаються» (0,704), «У спілкуванні з батьками я відчувала(-в) і знала(-в), що моє «ні» має вагу, так само як і «так»» (0,601), «Приймаючи рішення, які стосувалися мене, батьки цікавилися моєю думкою і, як правило, враховували її» (0,544), «Кожен член нашої сім'ї час від часу міг виступати лідером у тій чи іншій ситуації, де він почувався більш компетентним» (0,518), «У дитинстві я багато

експериментувала(-в), виявляла(-в) самостійність і не погоджувалась(-вся). Навіть якщо моя поведінка йшла врозріз з настановами батьків, я була(-в) впевнена(-ий) (відчувала(-в)), що мене люблять і такою(-им)» (0,458), «Більшість рішень у батьківській родині приймав її глава. Думки інших членів сім'ї, а тим паче дітей, зазвичай, не питали і не брали до уваги» (-0,497).

У цьому факторі головним є те, має чи не має дитина психологічне право на «ні» (тобто про «присвоєння» нею права відмовляти чи висловлювати незгоду, діяти по-своєму, про право на власну думку). Таке «присвоєння» відбувається оптимально за умови наявності емоційної підтримки, турботливої і теплої участі з боку батьків. Таким чином діти впевнюються, що їхня відмова не загрожує стосункам і не веде до втрати емоційного контакту. Це сприяє, у свою чергу, формуванню у дитини самостійності зі збереженням емоційного зв'язку з батьками, балансу автономності та емоційного зв'язку. У більш глобальному вимірі можна сказати, що присвоєне і втілене право дитина переживає як *визнання її цінності та автономності*. Слово «ні» в цьому контексті – інструмент, що дозволяє, а точніше – допомагає дитині встановлювати, позначати, визначати, окреслювати свої психологічні межі. Інакше кажучи, це спосіб дати іншим людям зрозуміти свою окремішність і заявити про себе як господаря свого життя.

До цього варто додати, що люди, у яких порушені (або не сформовані) внутрішні межі, зазвичай не можуть сказати «ні» у випадках, коли на них чинять тиск, маніпулюють ними чи щось від них вимагають. Інколи цей тиск зовнішній (коли інша людина тисне, щоб примусити щось зробити), а часом – внутрішній (власні вкорінені настановлення щодо того, що «мушу», «потрібно», «змушений» робити). Позбавленість права відмовляти і нездатність сказати «ні» тому, що не підходить, врешті-решт призводить до втрати себе, хронічної незадоволеності життям, втрати влади над собою і своїм життям (жити не своїм життям).

Таку модель взаємодії в сім'ї ми означили як *«орієнтовану на партнерство»*. Вона ґрунтується на підтримці батьками права дитини висловлювати власну думку, сприянні самостійності її мислення, повазі до думки дитини та меж її психологічного простору, підтримці автономності дитини, визнанні її права бути собою (іншою, різною, відмінною). Ми визначили цю модель взаємодії в сім'ї як сприятливу для розвитку громадянської компетентності дитини.

Четвертий (частка в сумарній дисперсії – 5,5 %) та **п'ятий** (4,9 % дисперсії) фактори дістали спільну назву і були інтерпретовані нами як *«Межі відповідальності батьків і дітей»*.

Четвертий фактор презентовано такими висловлюваннями: «Скільки я себе пам'ятаю, я була(-в) не за віком дорослою дитиною і сама(сам) про себе дбала(-в), опікала(-в), утішала(-в) батьків. Вони ж багато розповідали про свої проблеми, про те, як їм важко і складно, любили поскаржитися і чекали від мене допомоги й підтримки» (0,630), «У дитинстві, перш ніж прийняти якийсь рішення, я намагалась(-вся) передбачити реакцію батьків на нього (чи будуть вони невдоволені, гніватимуться, чи схвально поставляться тощо) й орієнтувалася(-вся) на це» (0,551), «Батьки інколи могли дозволити мені те, що ще вчора забороняли» (0,416), «Залежно від настрою батьки могли одне й те саме мені то дозволити, то ні» (0,419).

Цей фактор презентує модель взаємодії в сім'ї, коли дитина змушена брати на себе не свою відповідальність, зокрема за батьків, які самоусуваються, та їхні проблеми. Ієрархія тут перевернута, дитина не може спертися на батьків, щоб отримати власний життєвий досвід. Середовище сімейної взаємодії – невизначене, непрогнозоване, часто змінюване, емоційно нестабільне, а правила – непослідовні, що призводить до позбавлення дитини відчуття психологічної безпеки і захищеності. У цьому контексті опікувати батьків – це спосіб опанувати ситуацію, хоч якось упорядкувати її, взяти під контроль, що дає відчуття керованості життя. Таку модель взаємодії можна назвати *«орієнтованою на потреби батьків»* та визначити як несприятливу для розвитку громадянської компетентності дитини.

До п'ятого фактору увійшли такі судження: «Батьки, намагаючись уберегти мене від промахів і захистити від можливих труднощів чи помилок, опікали у всьому, вирішували за мене проблеми, що виникали» (0,637), «У дитинстві батьки брали на себе відповідальність за мене в рішеннях, що належали до їхньої компетенції (пов'язаних із моєю безпекою, здоров'ям, навчанням тощо), вирішували важливі питання, були «відповіддю» на все, що відбувається» (0,495), «Я не любила(-в) робити доручену мені роботу по дому і виконувати обов'язки, тому тягнула(-в) до останнього і була(-в) упевнена(-ий), що батьки завжди «підхоплять» й «виручать», зроблять за мене. Наслідків для мене не було» (0,490), «Пам'ятаю, як у дитинстві мені важко було стикатися з відмовою і «ні». Батьки з розумінням до цього ставились, пояснювали причини відмови і стояли на своєму. Я засвоїла(-в), що інші також мають право на «ні»» (0,413), Батьки ставилися до мене як до цілком самостійної людини» (-0,405).

У цьому факторі представлено різні варіанти *відповідальності батьків* у сімейній взаємодії (як їх бачать респонденти). З одного боку, йдеться про її *конструктивні*, «здорові» *вияви* – з усвідомленням батьками меж своєї відповідальності у взаємодії і здатністю делегувати дитині її частку відповідальності, відповідну вікові та особистісним рисам (що під силу). Зокрема, це відповідальність батьків щодо встановлення та підтримання здорової ієрархії у взаємодії, наявність правил взаємодії і послідовність у їх дотриманні, окреслення психологічних меж. З другого боку, бачимо *вияви надмірної відповідальності* батьків, яка проявляється в непомірній опіці дітей, намаганні захистити їх від будь-яких труднощів, прагненні приймати за дітей рішення та вирішувати їхні проблеми, виконувати за них їхні обов'язки чи доручену роботу тощо. Звісно, батьки роблять це з найкращими намірами, однак провокують цим розвиток інфантильності, несамостійності дитини, а також утворення у неї патерналістських настановлень.

Модель взаємодії, представлена в цьому факторі, можна назвати «*підкувальною*» та означити як таку, що може бути як сприятливою, так і несприятливою для розвитку громадянської компетентності дитини – залежно від міри та конструктивності її застосування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Операціоналізовано показники оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії за допомогою шкал: право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень (контроль); право на автономність; право на власність; право відмовляти та готовність приймати «ні» інших; наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість-жорсткість правил і норм; послідовність-непослідовність у взаємодії; згуртованість-роз'єднаність; ієрархія; співпричетність до спільноти. Сконструйовано та апробовано авторський опитувальник дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини.

За результатами емпіричного дослідження виокремлено чинники, що визначають розвиток (сприяють або перешкоджають йому) громадянської компетентності особистості, що зростає в сім'ї. До таких чинників віднесено: ставлення до суб'єктності дитини (відмова суб'єктності або її підтримання), цінність спільного і спільності; інструменти встановлення психологічних меж; межі відповідальності батьків і дітей.

Визначено моделі взаємодії в сімейному середовищі, що є *сприятливими* для розвитку громадянської компетентності дитини: «авторитетна», «орієнтована на інтеграцію і залучення», «орієнтована на партнерство»; ті, що є *несприятливими*: «авторитарно-директивна», «орієнтована на потреби батьків», або *нейтральними* (така модель, наприклад «підкувальна», може бути як сприятливою, так і несприятливою – залежно від міри її застосування). Визначено характеристики кожної з виокремлених моделей.

Перспективи роботи полягають у подальшому дослідженні меж і можливостей застосування розробленого інструментарію в різних сферах сімейної взаємодії.

Список використаних джерел

Марковская, И. М. (2007). *Психология детско-родительских отношений*. Челябинск: Издательство ЮУрГУ.

Позняк, С. І. (2013). *Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова: методичні рекомендації*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*. Москва : Когито-центр.

Скнар, О. М. (2019). Взаємодія в сім'ї як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: основні поняття дослідження. *Проблеми політичної психології*, 8, 74–88.

Скнар, О. М. (2020а). Досвід створення інструментарію дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1(15). Взято з <http://lib.iitta.gov.ua/724026/>

Скнар, О. М. (2020б). Сімейна взаємодія у ракурсі розвитку громадянської компетентності молоді: показники дослідження. *Проблеми сучасної психології*, 2(18), 222–231.

References

Markovskaya, I. M. (2007). *Psikhologiya detsko-roditelskikh otnosheniy* [Psychology of parent-child relationships]. Chelyabinsk: Publishing house of YUUrGU. (in Russian)

Pozniak, S. I. (2013). *Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova* [Resources of citizenship: a social and psychological component]. Kirovohorad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Raven, J. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: identification, development and implementation]. Moscow: Kogito-tsentr. (in Russian)

Sknar, O. M. (2020). *Dosvid stvorennia instrumentariiu doslidzhennia vzaiemodii v simi yak chynnyka rozvytku hromadianskoi kompetentnosti molodi* [Experience in creating tools for studying family interaction as a factor in the development of civic competence of young people]. *Psykhologhichi nauky: problemy i zdotuky*, 1 (15). Retrieved from <http://lib.iitta.gov.ua/724026/>. (in Ukrainian)

Sknar, O. M. (2020). *Simeina vzaiemodiia u rakursi rozvytku hromadianskoi kompetentnosti molodi: pokaznyky doslidzhennia* [Family interaction in the perspective of the development of civic competence of young people: research indicators]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 2 (18), 222–231. (in Ukrainian)

Sknar, O. M. (2019). *Vzaiemodiya v simi yak chynnyk rozvytku hromadianskoi kompetentnosti molodi: osnovni poniattia doslidzhennia* [Interaction in the family as a factor in the development of civic competence of young people: the basic concepts of the study]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 8, 74–88. (in Ukrainian)